

B. Jazyk jako systém znaků

1. Co děláme, když komunikujeme / 2. Jazyk a významy slov / 3. Jazykověda a další vědy o jazyce / 4. Zvuková stránka jazyka / 5. – 6. Písemná stránka jazyka a pravopis / 7. Slovní zásoba a slovtvorba / 8. Tvarosloví (morfologie) / 9. Skladba (syntax) / 10. Nauka o textu a stylistika

Lidská společnost je založena na dorozumívání (komunikaci) mezi svými členy. Z historie i z vlastní zkušenosti víme, že tato komunikace může být snadná i složitá, plynulá i přerývaná, košatá i chudá. Na čem to závisí? A je vůbec nutné se ve škole nějak zvlášť zabývat komunikací v češtině? Vždyť je to pro drtivou většinu z nás mateřský jazyk a mluvit jsme se naučili sami dávno předtím, než jsme zasedli do školních lavic. Nejsou pro nás mnohem důležitější cizí jazyky? Anebo existují nějaká obecná dorozumívací pravidla bez ohledu na jazyk, osoby, dobu i místo?

1. Co děláme, když komunikujeme

1-1 Komunikace jako společný úkol; 1-2 Informace a co s nimi; 1-3 Znaky; 1-4 Řeč, jazyk a mluva; 1-5 Eduard Štorch: Lovci mamutů; 1-D Eduard Štorch

1-1 Komunikace jako společný úkol

Když jsme – nebo spíš když naši rodiče – se ještě před nějakými patnácti nebo dvaceti lety chtěli s někým setkat nebo ho o něco požádat, tak stačilo mu to prostě říct (přímo či telefonicky) nebo napsat. Dneska víme, že takovou věc můžeme či musíme **vykomunikovat**. Rychle se šířícímu slovu lze oprávněně vytknout chladnou odosobněnost, ale tu nahradí široký významový záběr: vejde se pod něj *hovor tváří v tvář, telefonát, esemeska, zpráva na sociální síti*, v nouzi třeba *ústní vzkaz* předaný po rodičích či sourozencích. Často budeme několik způsobů komunikace kombinovat – jen na text napsaný na listu papíru se už asi opravdu nedostane.

Vykomunikovat tedy znamená **předat konkrétní myšlenkový obsah** formou, která bude pro nás i pro adresáta nejpraktičtější nebo – jak říká další oblíbený výraz dneška – *uživatelsky nejprívětivější*. Tedy ještě jinak: **komunikace je společným úkolem jak pro autora, tak pro příjemce**. Oba by měli myslet nejen na obsah zprávy, ale také jeden na druhého.

Ostatně vybízí nás k tomu již původní, skutečný význam klíčového slova: pojem **komunikace** pochází z lat. *communicatio*, což je odvozeno od *communis* = *společný*; srovnejme s tím stejně výmluvný český výraz **sdělování** či **sdělení** (příbuzné se *sdílet*).

1-2 Informace a co s nimi

Ted' už víme, co znamená komunikace. Ale co je jejím obsahem? **Obsahem komunikace** jsou **informace** (údaje). A co jsou to informace?

Informace jsou ty **myšlenkové obsahy**, které se stávají **součástí našeho poznávání** okolního světa i nás samotných.

Opět nám pomůže rozbor slova: pojem **informace** vznikl spojením lat. předpony *in-* = *v, do* a slovesa *formare* = *utvářet*. Do důsledku vzato, informací by mělo být jen sdělení natolik hodnotné, že mu dáme šanci, aby do našeho vědomí vstoupilo a vnitřně nás poněkud proměnilo (naproti tomu třeba hloupá či trapná reklama by pro nás informací být neměla – nepočítáme-li její nezáměrný efekt, kdy nás od nabízeného produktu naopak odradí).

1-3 Znaký

Ted' se podíváme na to, **jak informace vypadají a z čeho se skládají**. Začněme s jednoduchým příkladem. Jdeme ven a zapomeneme si vzít s sebou klíče. Maminka si toho všimne a zamává na nás z okna; klíče přitom drží v ruce. To, co vidíme, můžeme rozdělit do dvou částí:

(1) Vidíme skutečné klíče, protože ty právě jsou základem informace; maminka nám vysílá sdělení, které se týká zrovna těch klíčů, které ona drží v ruce. Každý člověk, který by tuto scénu viděl, by pochopil, že jádrem informace jsou ty klíče.

Ale ještě tu je část (2): Maminka na nás patně zavolá jménem. Dejme tomu, že zapomnětlivý kluk se jmenuje Jakub. Maminka zavolá „Jakube!“ nebo „Kubo!“, případně „Kubíku!“. Tady by už náhodný kolemjdoucí, pokud by byl cizinec, mohl mít potíže s porozuměním: *Jakub* se totiž anglicky řekne *James* [džeimz] (a Kuba je *Jim* [džim]), francouzsky *Jakub* je *Jacques* [žak], španělsky Diego... Jméno tedy *zastupuje* osobu na základě smlouveného kódu; české slovo *Jakub* je pro našeho chlapce jeho *znakem*.

Znak je něco (nějaká skutečnost), co v komunikaci zastupuje z praktických důvodů něco jiného. Označovaná skutečnost nejčastěji reálně (opravdu) existuje, ale může být i jen pomyslná.

Druhy znaků a znakových systémů (soustav) můžeme uspořádat od nejjednodušších ke složitějším takto:

a) Symptomy: mají přirozenou příčinu, zpravidla se nedají ovlivnit vůlí; patří sem např. zčervenání pleti (z citového rozrušení nebo z reakce na chlad);

b) Signály: jednoduché podněty s cílem vyvolat jednoznačnou reakci (dopravní světla);

c) Značky: jednoduché pro praktický život (dopravní a turistické značky, firemní loga, podpisy);

d) Odznaky: jsou složitější, slouží k vyjádření příslušnosti k nějaké společenské skupině (uniformy, kroje, dresy, vyznamenání);

e) Znamení: jejich významový vztah ke skutečnosti je pochybný (znamení zvěrokruhu) až pověrečný (kominík = štěstí);

f) Ikony: jsou svou podobou velmi blízké zobrazované skutečnosti (fotografie, většina výtvarných děl, mapy);

g) Indexy: odkazují na konkrétní jedinečnou skutečnost (stopy v půdě, Karlův most jako symbol Prahy);

h) Symboly: široce sdílená (konvenční) konkrétní vyjádření abstraktních pojmů (srdce jako symbol lásky, + – =);

i) Jazyky: nejdokonalejší a zároveň nejsložitější znakové systémy; existence jazyka je umožněna lidskou schopností nazývanou *řeč*; jazykovými znaky jsou nejčastěji *slova*.

1-4 Řeč, jazyk a mluva

Zdrojem některých jednoduchých znaků může být také chování či jednání zvířat (např. vrčení psa je signálem chystaného útoku). Ale **jazyk (jazyky)** vytváří a používá pouze **člověk**. Je k tomu vybaven anatomickými a psychickými předpoklady pro řeč.

Řeč je vrozená lidská schopnost spočívající v produkování artikulovaných (člámkovaných) zvuků, jejichž kombinování vyjadřuje obsah vědomí, a může tedy sloužit ke komunikaci.

Jazyk je konkrétní znakový dorozumívací systém vytvářený na základě řeči. Je to systém široce sdílený (národní jazyky), jednotlivé jeho znaky – nejčastěji **slova** – vznikají spojováním artikulovaných zvuků. Slova mohou na základě vzájemných vztahů vytvářet prakticky **nekonečné množství kombinací**; proto lze jazyk používat i k přenosu **nejsložitějších informací**. S tím souvisí také skutečnost, že řeč a jazyk jsou základem **myšlení** (vědomé chápání podstaty skutečnosti).

Mluva je souhrn všech uskutečněných jazykových sdělení (**promluva**).

Jazyková komunikace má tedy 3 stránky: řeč, jazyk a mluvu.

Jazyk se u člověka jako biologického rodu vyvíjel postupně: ve zhruba dnešním smyslu jej patrně používal až **Homo sapiens** (lidský druh *člověk rozumný*). Jazyk se tedy objevil nejdříve před asi 250 000 let, v rozvinutější podobě však začal existovat zřejmě až v době před asi 70 000 – asi 50 000 let.

Člověk se rodí s obecnou schopností řeči, ale konkrétnímu jazyku se učí ze svého společenského prostředí. Jazyk, který se jedinec naučil jako první, je jeho **mateřským jazykem**. Většina lidí však za různých podmínek a na různé úrovni používá alespoň dva jazyky.

Jednotlivý jazykový projev se označuje jako **promluva**. Taková promluva, která je zřetelně ucelená i uspořádaná, se nazývá **text**. Navzdory vžitému významu obou termínů mohou být jak promluvy, tak texty v podobě **mluvené i psané**.

1-5-A

Rekonstruovat řeč dávných předků dnešních lidí je obtížný úkol; neexistovaly samozřejmě žádné písemné záznamy. Vědci vycházejí ze srovnávání nynějších jazyků a z řeči přírodních národů, které přežívají i v dnešním světě. Pokud se takového úkolu ujmou spisovatelé, mohou kromě načerpaných odborných znalostí zapojit i svou fantazii (obrazotvornost). Nejúspěšnějším českým autorem v tomto směru zůstává **Eduard Štorch**: učitel, reformátor školství, amatérský archeolog, ale hlavně autor mnoha knih pro mládež. V napínavých příbězích líčil způsob života na území Čech a Moravy od pravěku až po raný středověk. Uvádíme úryvek z jeho nejznámější knihy.

1-5-B

Eduard Štorch (1878 – 1956): Lovci mamutů (1918)

Díl druhý V jeskyni

(...) Druhá skupina lovců, vedená Rváčem, obcházela krajinu velkým obloukem. Také přišli na několikere stopy, ale nikde nedosáhli úspěchů. Konečně objevili stopy rosomáka. Plíží se po sněhu – to jistě viděl nějakou kořist! Ten je dobře povede.

Dali se po stopách za rosomákem a vskutku nešli dlouho, když pojednou spatřili stopy nevelikého sobího stáda. Mezi nimi i dvoje stopy krvavé. Tu je kořist nablízku!

A hle, stopy lidské...!

Tři lovci tu pronásledovali soby. To by mohly být stopy Mamutíka a jeho společníků. Ale těch bylo přece víc!

Rváč nahlas přeříkával, kdo všechno šel s Mamutíkem: Dráp, Zajíc, Huňáč, Sova – to je přece víc osob, než jak nasvědčují tyto stopy! Rváč si ještě nebyl jist – neuměl dobře počítat do pěti. Proto se postavil ke stopám, kde je to dobře znát, a oštěpem si k nim dělal ve sněhu znamení:

„To Mamutík, to Dráp, to Zajíc –“ a pro Huňáče a pro Sovu žádné stopy už nezbyly.

„To ne naši!“ opravili se lovci svorně a vydali se stíhat cizí lovce, kteří sem zabloudili a lovili jim jejich zvěř.

Rváčova družina prošla po stopách skalnatým žlabem, a když vystoupili na vršek, spatřili nedaleko před sebou ležet na sněhu mrtvého soba. Jeho parohy čněly do výše.

Už se k němu chtěli s jásotem rozběhnout, když sebou Džgan, jenž byl vpředu, náhle mrskl do sněhu. Lovci tím byli upozorněni, že něco není v pořádku. Schýlili se k zemi a plížili se dolíkem ke Džganovi.

Džgan s vyděšenýma očima šeptá: „Medvěd nebo zubr – něco velikého!“

Lovci nedůvěřivě vykukují po sněhové pláni. Vskutku, nedaleko soba leží nějaké obrovské zvíře. Není to balvan, jak si z dálky mysleli. Má to chlupatou hlavu jako medvěd, rohy vidět není – co je to?

Nohahnát řekl bezstarostně: „Ať medvěd, ať zubr – leží zabitý, jdu!“

A už se chystal vykročit. Džgan ho strhl a zašeptal: „Zabitý ne – živý! – Pozor!“

I ostatní lovci schvalovali největší obezřetnost a kárali lehkomyšlnou odvážlivost Nohahnátovu.

„Ty – luk – jdi – šíp!“ vyzval Rváč Ukmase, aby zkusil šípem, je-li veliké zvíře vskutku mrtvo.

Ukmas chvíli váhal, jako by se bál, ale pak si dodal odvahy a plížil se od balvanu k balvanu kupředu. Ostatní lovci vyčkávali ukryti, co bude.

Ukmas se připravil k ráně. Ale pak ještě postoupil k malému keříku, a skryt za ním, připravil si šíp na tětivu. Pak trochu povstal, a napjav silně luk, vypustil šíp.

Obrovské zvíře se vymrštilo vzhůru ze sněhového lože.

„Lev!“ vydechli s hrůzou všichni lovci a cítili, jak jim tuhnou údy a mráz běhá po zádech.

Strašlivá šelma, proti níž je marný jakýkoli lidský boj, stála vzepjata a ohonem šlehala do sněhu.

Lev jeskynní zařval, až se to po širé zemi hromem rozléhalo.

Kam se teď vrhne?

Poděšení lovci se třásli v bezmezném strachu. Zpozoruje-li je lev, bude po všech veta. Nikdo neunikne.

Hle, co to je tam opodál?

Nějací tři lovci se blíží sem s hřebene návrší. Táhnou soba a teď, jak zabouřilo lví zařvání, pohodili soba a ve smrtelném strachu prchají.

„To jsou ti cizí lovci!“ hádají Rváčovi soudruzi a už se dívají plni vzrušení na lva, který popuzen šípem, točil se několikrát dokola, jako by hledal útočníka. Pak spatřil ony tři lovce. Najednou zařval, přikrčil se a prudce, mohutnými skoky se rozehnal za prchajícími muži.

„Běda jim!“ pomysleli si lovci se Rváčem a odvážili se vystrčit hlavy. Lev je tedy v úkrytu nezpozoroval. Ale odnesou to ti tři neznámí muži – běda jim! Lev je roztrhá...

Neznámí muži zmizeli mezi skalisky. Och, jak zoufale utíkali! Klesali do sněhu a zas znova se vzbouřili k beznadějnému útěku. Není pro ně spásy. Lev je užuž dohání a také on se mezi zasněženými skalisky ztrácí očím poděšených pozorovatelů.

Lovci si oddechli. Zdálo se jim, že šťastně vyvázli ze strašného nebezpečí. Vykládají si teď s pocitem nesmírného ulehčení, že se lev asi nažral ze soba a pak u něho usnul. Jak dobře, že nešli hned rovnou k němu! S uspokojením hladili své amulety, na hrdle zavěšené.

Eduard Štorch, Lovci mamutů, Praha 1956, s. 124 – 127.

Poznámky a vysvětlivky:

amulet – malý ozdobný předmět, jemuž se připisuje magická moc a jenž bývá nošen pro štěstí či pro ochranu; **rosomák** – velká lasicovitá šelma příbuzná kunám, dnes žije v severských lesích; **zmizeli mezi skalisky...** – příběh se odehrává v Moravském krasu, v dalším průběhu děje lovci za dramatických okolností objeví propast Macochu.

1-5-C Úlohy

1. V čem se – podle Štorchových představ – řeč lovců mamutů nejvíce lišila od řeči dnešních lidí?

2. Když se malé dítě učí mluvit, první fází bývá vytváření vlastního, individuálního jazyka. Vzpomenete si na nějaké příklady, které se ve vaší rodině tradují z dětství vašeho nebo vašich sourozenců?

1-D Některá zajímavá data

Eduard Štorch (10. 4. 1878 Ostroměř /východní Čechy/ – 25. 6. 1956 Praha)

Český pedagog a spisovatel knih pro mládež.

Eduard Štorch působil v letech 1897 – 1937 jako učitel na různých typech škol, od r. 1903 v Praze (s výjimkou let 1919 – 1921, kdy pracoval jako školní inspektor na Slovensku). Celý život věnoval svou pozornost **nejstarším dějinám Českých zemí**: byl **amatérským archeologem** a vytvořil hodnotnou sbírku archeologických nálezů.

Vybudoval a vedl **první českou školu v přírodě**: Dětskou farmu na Libeňském ostrově na Vltavě v Praze (1925 – 1934); peníze na její zřízení získal prodejem své archeologické sbírky a projekt po devíti letech ukončil pro nedostatek finančních prostředků. Nadále však usiloval o reformovanou výuku a o mimoškolní výchovu dětské populace: propagoval turistiku dětí a mládeže a organizoval smysluplné pobyty žáků v přírodě, od nedělních vycházek přes lyžařské kurzy až po zájezdy do Jugoslávie k Jaderskému moři.

Od r. 1905 pracoval na **reformě školního dějepisu**. Opíral tento předmět o **nejnovější vědecké poznatky**, o **atraktivní příběhy** i o **souvislosti s přírodním vývojem**. Proto také průkopnický prosazoval **pojetí dějin pravěku** jako **rovnocenné** součásti dějepisného učiva.

Svá první literární díla pojímal jako pomocné materiály pro výuku. Jejich úspěch jej podnítil k vytvoření **uceleného souboru románů a povídek**, jímž zmapoval **nejstarší dějiny Českých zemí od mladšího paleolitu až po raný středověk**. Psal pro děti a mládež, ale jeho díla si získala širokou čtenářskou oblibu.

Některá díla:

Romány Lovci mamutů (1918, rozšířeno 1937 s podtitulem *Román z pravěku*, ve 40. letech vycházelo pod názvem *Lovci mamutů na Bílé skále: Čtení o praobyvatelích země České*; příběh fiktivní lovecké tlupy v mladším paleolitu, která putuje od Pavlovských vrchů na jižní Moravě až do Pražské kotliny; hlavními postavami jsou chlapečci Kopčem a Veverčák), **Osada Havranů** (1930; z neolitu), **Volání rodu** (1934; z doby bronzové), **Bronzový poklad** (1932; z doby bronzové), **O Děvín a Velehrad** (1939; z Velké Moravy), **Zastavený příval** (1940; o vítězství českých kmenů nad franským vojskem Karla Velikého), **Minchava: Obraz života nejstarších osadníků v naší vlasti** (1950; z neolitu).

Povídkové soubory *V šeru dávných věků* (1920; z počátků slovanského osídlení), **Zlomený meč: Povídka o markomanském králi Marobudovi** (1932; z Čech v době římské), **Junáckou stezkou: Příběhy z doby železné** (1934), **Hrdina Nik: Junácké příběhy z doby Sámovy** (1934), **Meč proti meči: Příběhy z dob zakládání českého státu a pádu polabských Slovanů** (1946).

Popularizační spisy **Počátky života pozemského** (1908), **Praha v době kamenné** (1910; přepracováno 1932 s názvem *U veliké řeky*), **Život v pravěku** (1912).

Pedagogické spisy **Reforma školního dějepisu** (1905), **Nový dějepis** (1909), **Dětská farma** (1929), **Školní dějepis v teorii a praxi** (1946).

Učebnice **Pracovní učebnice dějepisu pro školy měšťanské, I – III** (napsáno s Karlem Čondlem; 1934 – 1937).

Mnoho Štorchových knih ilustroval **Zdeněk Burian** (1905 – 1981) jeden z nejlepších světových výtvarníků specializovaných na éru pravěku.

V r. 1977 natočil režisér Jan Schmidt podle některých Štorchových knih filmovou trilogii (v jedné z hlavních rolí Jiří Bartoška): *Osada Havranů, Na Veliké řece, Volání rodu*.

3. Jazyk a významy slov

3-1 Jazyky a jejich uživatelé; 3-2 František Nepil: Jazykověda; 3-3 Co to je slovo a jaké má významy; 3-4 Slovo a lexém; 3-5 Motivovanost slova; 3-D František Nepil.

3-1 Jazyky a jejich uživatelé

Lidská schopnost řeči dala vznik bezpočtu jazyků. V r. **2007** odborníci odhadovali, že na světě existuje **téměř 7 tisíc jazyků**. Určit jejich přesný počet je obtížné, protože někdy není shoda v odlišení více jazyků od několika variant jazyka jediného.

Rozdíly v rozšíření jednotlivých jazyků jsou obrovské. Z hlediska počtu uživatelů i způsobu používání (tedy z hlediska sociálního a politického) lze jazyky rozdělit do **3 kategorií** (souborů):

1. kategorie – světové jazyky: 12 jazyků, z nichž každý používá jako svůj první nebo druhý jazyk alespoň 100 milionů obyvatel. Uvádíme tyto jazyky v pořadí podle počtu uživatelů: čínština, hindština (včetně jazyků hindštině úzce příbuzných), angličtina, španělština, francouzština, arabština, malajština/indonéština (oba jazyky jsou téměř totožné), bengálština, portugalská, ruština, japonština, němčina. Světovými jazyky mluví celkem téměř 4 miliardy lidí, tedy skoro dvě třetiny lidstva.

子	丑	寅	卯	辰	巳
Krysa	Buvol	Tygr	Zajíc	Drak	Had
午	未	申	酉	戌	亥
Kůň	Koza	Opice	Kohout	Pes	Vepř

2. kategorie – státní jazyky (tedy jazyky, které slouží jako úřední, vyučovací apod. zpravidla jen v jediném velkém státě): asi 70 jazyků (s počtem uživatelů vždy přibližně mezi 1 – 60 miliony), jimiž mluví celkem asi 1 miliarda obyvatel (je samozřejmé, že i světové jazyky mají v zemích svého původního rozšíření úlohu jazyka státního); státním jazykem je také čeština.

3. kategorie – malé jazyky: Většinou každý z nich užívá méně než 1 milion lidí, mnohé z těchto jazyků mají jen ústní, nikoli písemnou podobu.

Zhruba **stovka jazyků** (1. a 2. kategorie) představuje dohromady **necelá 2 % z počtu světových jazyků**, ale hovoří jimi **velká většina světové populace**. Na druhé straně existuje na Zemi asi 500 jazyků, jimiž mluví vždy méně než 10 lidí. Očekává se, že během 21. století se počet malých jazyků výrazně sníží. Zároveň ovšem vznikají i jazyky nové, byť jen v malé míře. Například v Lucembursku byl nový jazyk lucemburština uzákoněn teprve v r. 1982 – jako třetí státní jazyk vedle dosavadní francouzštiny a němčiny.

V některých státech mluví téměř všichni obyvatelé jediným jazykem (dobrým příkladem je desetimilionová Česká republika), **jinde mají situaci opačnou**. V asijském ostrovním státě Papua – Nová Guinea (6 milionů obyvatel) se sice domluvíme anglicky, ale existuje tam více než 800 domorodých jazyků. A například ve Spojených státech (přes 300 milionů obyvatel) napočítali 311 jazyků (162 domorodých a 149 přistěhovaleckých), ačkoli jediným tamějším všeobecně rozšířeným státním jazykem je angličtina (v některých oblastech se vedle ní běžně užívá ještě španělština, francouzština nebo havajština).

3-2-A

Nekonečná rozmanitost v podivuhodném světě jazyků lákala odjakživa mnohé tvůrce, aby vyzkoušeli hranice možných způsobů slovního vyjadřování. Mezi české spisovatele, kteří vynikli promyšlenou a tvůrčí prací s jazykem, patří i **František Nepil**.

3-2-B

František Nepil (1929 – 1995): Jazykověda

(napsáno ve 2. polovině 60. let, tiskem vyšlo až v r. 2002)

Gramatika

Jazyk je nástrojem dorozumění mezi lidmi, neboť tímto se tito domlouvají. K domluvě se někdy hodí i jiné nástroje, například topůrko, polínko nebo palice, ale ty nejsou vždycky po ruce, takže dost lidí stále ještě používá jazyka; buď jím mluví, nebo ho vypláznou.

Když nám jazyk nestačí, doplníme ho jinými orgány: klapkami, když na někoho mrkáme, ukazováčkem, když si ťukáme na čelo, bačkorou, když se kopeme pod stolem, nebo palcem, jímž ukazujeme na toho za sebou. Ale jazykem toho řekneme přece jenom nejvíc.

Jazyk, kterým mluvíme od útlého mládí až do bachratého stáří, nazýváme jazykem mateřským. Jazykem mateřským jej nazýváme proto, že jím mluvili již naši otcové.

Jazykem mateřským však nesmíme mluvit jen tak. Musíme mluvit správně česky, a to furt.

František Nepil, Tělověda a Jazykověda, Horní Bříza 2002, s. 75.

Poznámka:

gramatika – mluvnice, součást jazykovědy.

3-2-C Úloha

Zjistěte, jakými jazyky se mluví ve státech sousedících s Českou republikou. Zajímejte se i o menšinové jazyky.

3-3 Co to je slovo a jaké má významy

Základní informace, že jednotlivým jazykovým znakem nejčastěji bývá **slovo**, ještě neříká, co to vlastně slovo je. S jistou dávkou zobecnění však můžeme říci, že **slovo je základní jednotkou jazykového znakového systému** a vyznačuje se těmito **vlastnostmi**:

1. Jednota formy a významu: *kos = drozdovitý pták, ale sok = soupeř.*

2. Zvuková podoba případně vymežitelná pauzami (přestávkami) v řeči; *díky* je něco jiného než *dýky*; a jen v dětských jazykových hrách zvaných *skryvačky* se lze domnívat, že ve větě *Paní učitelka propadla do nižší třídy* je skryt název známé české ryby: výslovnost věty samozřejmě výskyt takového slova vylučuje.

3. Písemná podoba vymezená mezerami; *na horu = na vrchol*, ale *nahoru = na jakékoli vyšší místo* (správná výslovnost obou slov je tatáž).

4. Významovost; slova mají **1 – 3 druhy významů**:

a) význam lexikální (věcný): slovo označuje mimojazykovou skutečnost (odpovídající položce význam a objekt v sémiotickém trojúhelníku): ve větě *Šetřte vodou* slovo *šetřte* = *omezujte spotřebu (zbytečně neplytvejte)* a *vodou* = *bezbarvou průhlednou kapalinou, jejíž čistá podoba má chemický vzorec H₂O*;

b) význam gramatický (mluvnický): slovo jejich prostřednictvím plní svou roli v promluvě. Gramatickým významem slova *šetřte* jsou *2. osoba, číslo množné, způsob rozkazovací*; *vodou* = *7. pád, číslo jednotné, rod ženský*; říkáme, že **gramatické významy jsou vyjadřovány gramatickými**

kategoriemi. Složkou gramatického významu slova (a ani gramatickou kategorií) **nejsou vzory:** jedná se o modelová slova, jež jsou užívána v jazykových příručkách i učebnicích na základě většinového názoru odborníků, a nejsou tedy objektivně (nezávisle) dána (kdo chodil do školy ve 20. nebo 30. letech, učil se místo vzorů *muž* a *stroj* vzory *oráč* a *meč* a ještě v 70. letech se žáci učili vzor *nůše* místo dnešní *růže*);

c) význam pragmatický: slovo vyjadřuje postoj mluvčího ke skutečnosti: rozkaz *šetřte* svědčí o *velitelském, nadřazeném postoji*.

5. Nahraditelnost; slovo může být na svém místě ve větě nahrazeno jiným slovem stejné povahy, a to:

a) slovem stejného nebo podobného významu: *Šli/kráčeli jsme hustým lesem.*

b) slovem jiného významu: *Šli jsme hustou trávou.*

6. Přemístitelnost; slovo může do určité míry měnit své místo ve větě. *Na našem stromě se uhnízdlily sovy. Sovy se na našem stromě uhnízdlily. Uhnízdlily se na našem stromě sovy?*

7. Ustálenost; slovo má v daném jazyce ustálenou podobu, která je pro uživatele závazná. V češtině existuje slovo *strom*, ale *storm* neznámá nic (ačkoli v angličtině *storm* = *bouře* a v němčině *der Storm* [deə štorm] = *proud*).

3-3-C Cvičení

1. Vyluštěte následující přesmyčky: orep, aahvl, nzvoke, clorzad, noloke; Tati svez sto lup (řešením je výraz pro členy *obecní samosprávy*), pekařství (*malá část domu*), oloupe laky (*dva druhy zemědělských pozemků*); v další části cvičení *neberte v úvahu čárky ani háčky nad písmeny:* CEKAME NAKRAJENI (*dvě známé pohádkové postavy*), ZKLAMALI NEVERTE (*pravidelná součást vysílání obrazového média*), HRY SEDACEK (*podnik provozující druh hromadné dopravy*), RESI SKODNOU (*instituce pro zjednání spravedlnosti*).

2. Vyluštěte následující skrývačky (obsahují jména řek v České republice): Už jsi viděl letadla bez pilotů? Lindo, ta vaše sestra je ale číslo! Ta malá holka běžela bosá za vaší kočkou. Říkám, že mám vždycky pravdu. Tady je to určitě nejlepší. Miluji humor a vaše obrázky. Špinavá kaluž nic Eviče neříká, zato Adam šlápne do každé.

3. Objasněte rozdíl mezi členy následujících slovních dvojic. Některá tato slova užitě ve větách: berle – berla; plesnivý – plišňový; přibalený – přibalový; hluboko – hluboce; mluvčí – mluvka; hravý – herní; peněžitý – peněžní; vzbudit – vzbuzovat; přírodní – přirozený; bonus – benefit.

3-4-A Slovo a lexém

Zabývat se slovy znamená klást si otázky nad zdánlivě jednoduchými skutečnostmi. Podívejme se na následující přísloví:

Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá.

Konec dobrý, všechno dobré.

Nescházejí se hory s horami, ale lidé s lidmi.

Z kolika slov se každé z těchto přísloví skládá? Z osmi, čtyř a devíti (řídíme-li se počtem mezer), nebo z šesti, tří a sedmi (počítáme-li jen slova různého lexikálního významu)? Aby mohla být odpověď jednoznačná, odborníci nadřazují pojmu slovo pojem **lexém**. Lexém je **základní jednotka slovní zásoby** daného jazyka a zahrnuje:

a) všechny tvary téhož slova (první z výše uvedených přísloví má tedy 8 slov, ale jen 6 lexémů): *vrána, vrány, vráně... vranách, vranami;*

b) sousloví: ustálená slovní spojení označující přesně vymezenou skutečnost – opět ve všech jejich tvarech: *psací stroj, obecní zastupitelstvo, liška obecná, kyselina fosforečná*;

c) frazémy (idiomy): ustálená slovní spojení s obrazným významem: *pálí mu to, zaječí úmysly, jako slon v porcelánu, konec světa; status quo*;

3-4-C Úlohy a cvičení

1. Na internetu koluje množství jazykových hříček. Uvádíme jednu z nich, která má i opravdový smysl: ukazuje, že také z hlediska lidské psychiky je slovní celek základním stavebním kamenem jazykové komunikace. Přečtěte si následující text:

V suoivsoltsi s vzýukem na Cmabridge Uinervtisy vlšyo njaveo, že nzeaelží na pořdaí psiemn ve solvě. Jedniá dleuítžá věc je, aby blya pnvrí a psoelndí pimesna na srpváénm mstíě. Zybetk mžue být totánlí sěms a ty to přoád bez porlbměů pečētš. Je to potro, že ldiksý mezok netče kdažē pensímo zlvšát', ale svolo jkao cleek. Zjiamvaé, že?

2. Z následujících skupin slov vyberte sousloví: americké brambory, americký film, cenné listiny, cenné papíry, čistá pánev, rýžovací pánev, Jižní Amerika, jižní okraj, latinské nápisy, latinskoamerické tance, mexický guláš, mexická dívka, mírná zima, mírný pás, dřevá nádrž, požární nádrž, vážná tvář, vážná známost, vysoká škola, vysoká zeď.

3-5-A Motivovanost slova

Další jen zdánlivě nepřipadná otázka zní: **Proč slova vypadají** právě tak, jak vypadají? Někde je to jasné: slovo *psi* je odvozeno od slova *pes*. Ale slovo *pes* už takto nevysvětlíme. Navíc v různých jazycích zní zcela rozdílně: česky *pes*, anglicky *dog*, německy *der Hund*, francouzsky *chien* [šien], španělsky *perro*, ruský *sobaka*.

Slova tedy z hlediska jejich motivovanosti (lat. *motivus* = *pohnutka, podnět*) dělíme na:

1. nemotivovaná neboli značková: jejich podobu nemůžeme od ničeho odvodit; tato slova tvoří jádro slovní zásoby, v jazyce jsou zpravidla slovy nejstaršími a pojmenovávají nejdůležitější i nejběžnější skutečnosti, takže jsou pro komunikaci nepostradatelná. *Den, les, voda, syn, stůl, dům, velký, žít, růst, dělat...*

2. motivovaná neboli popisná – jejich podobu vysvětlit můžeme:

a) motivovaná mimojazykově: citoslovce (*bim bam*) a (částečně) slova zvukomalebná (*potlesk*);

b) motivovaná vnitrojazykově: *chovatel* (odvozeno od slovesa *chovat* činitelskou příponou *-tel*, která označuje osobu vykonávající příslušnou činnost); (optická) *čočka* (označena na základě podobnosti slovem, jež původně označovalo druh luštěniny).

Motivovanost mnoha slov **nebývá** ovšem **vždy v souladu** s jejich **lexikálním významem**. Jazyk je totiž vytvářen lidmi a jeho podobu ovlivňují také city (emoce), subjektivní (osobní) pohled na skutečnost, snaha po zjednodušujícím výběru, jen postupné odkrývání okolního světa i docela obyčejné chyby a omyly.

Bez problémů je např. slovo *studentka* = *dívka nebo žena* (viz přípona *-ka*), *kteřá studuje*.

Ovšem již slovo *řidič* má lexikální význam složitější: je odvozeno od slova *řídít*, a tedy je tímto slovem motivováno, ale neoznačuje zdaleka každého *člověka, který něco řídí*. Uvažuje se tu jen o *řízení dopravního prostředku*, nikoli třeba firmy (tady se uplatňuje slovo *ředitel*: změna druhé hlásky ve slově je dána vývojem výslovnosti, samozřejmě tu nejde o souvislost se slovem *ředit*).

Ale ani každý, kdo řídí dopravní prostředek, nemůže být *řidičem*. Máme *řidiče aut, autobusů, tramvají i motocyklů*, ale neexistují řidiči jízdních kol ani vlaků (místo nich jsou *cyklisté a strojvůdci*). Stejně tak slovo *pokryvač* neoznačuje každého, kdo něco pokrývá, ale jen toho, kdo *pokrývá či opravuje střechy*. A naopak *truhlář* už dávno nevyrábí *truhly*, ale lze si u něj objednat prakticky jakýkoli *nábytek*.

Hranice mezi slovy nemotivovanými a motivovanými není ostrá také proto, že záleží na jazykovém povědomí každého jednotlivého uživatele. Například slovo *prsa* je pro dnešního běžného uživatele češtiny slovem nemotivovaným. Jazykoví odborníci však vědí, že je odvozené od velmi starých výrazů pro *žebro*: jsou jimi staroindické *pársu* a ještě starší, předpokládané (indoevropské) *perk*.

3-5-C Cvičení

Uved'te, od jakých slov jsou bezprostředně odvozena následující slova (hledejte nejbližšího předcházejícího „příbuzného“ těchto slov): učitel, učitelka, včelín, postrčit, odznak, nalezený, knihovna, dutě, čtrnáctý, některý, panenka, obal, žehlička, okenní, rozkvést, chalupařit, dlážděný, stavitel, záchranný, záchranářský.

3-D Některá zajímavá data

František Nepil (10. 2. 1929 Hýskov /u Berouna/ – 8. 9. 1995 Praha)

Český spisovatel a novinář.

Absolvent obchodní akademie. Psal pro mnohé časopisy včetně literárních (zpočátku se věnoval i reklamní tvorbě). Vynikl jako zdatný a oblíbený **fejtonista**. Od r. 1961 spolupracoval s **rozhlase**: psal pro něj hry, povídky, humoristické výstupy aj.

Postupně se významným oborem Nepilovy tvorby stala **literatura pro děti**: v r. 1969 se stal v Československém rozhlase redaktorem vysílání pro děti a mládež.

Svým stylem psaní vytvářel atmosféru **důvěrného vypravěčství**, obohaceného **humorným nadhledem**, ale dokázal také působivými slovními spojeními předávat nové pohledy na zdánlivě všední skutečnosti.

Některá díla:

Soubory fejtonů (často původně prezentovaných v rozhlase) **Jak se dělá chalupa** (o chalupářství; 1968), **Střevíce z lýčí** (o chovatelství; 1982), **Dobré a ještě lepší jitro!** (1983), **Apokryfy z éteru** (1989).

Cestopis Srpen s Bejbinkou (o dovolené v Jugoslávii; 1966).

Soubory humoristických textů **Tělověda pro dorostence** (napsáno 1989, vyšlo 1991), **Jazykověda** (napsáno ve 2. polovině 60. let, vyšlo až r. 2002 společně s 2. vydáním *Tělovědy*, která měla již zkrácený název).

Knižky pro děti **Pohádky z Pekelce** (1967), **Polní žínka Evelínka** (1976 nahráno jako zvuková kazeta – Nepilův text četl herec Eduard Cupák – a vydáno 1977; knižní podoba díla se objevila r. 1979), **Já Baryk: Malý přírodopis pro malé pejsky a velké pejskomily, sepsaný srozumitelně,**

názorně, věrně a tak, jak to namouduši je od švestek do žní (1977), Pět báječných strýčků (1985 nahráno jako dramatizovaná pohádka na zvukové kazetě, vydáno 1986; knižní podoba 1987), Štuclinka a Zachumlánek (1994; podle knížky byl natočen seriál televizních večerníčků – premiéra 1999).

Nepilovy knihy ilustrovali Miroslav Barták, Adolf Born, Miloslav Jágr, Vladimír Renčín, Helena Zmatlíková aj.

4. Jazykověda a další vědy o jazyce

4-1 Filozofie jazyka; 4-2 Jazyková (lingvistická) antropologie; 4-A3 Jazykověda a její disciplíny; 4-A4 Hraniční obory jazykovědy; 4-B Jaroslav Žák: Študáci a kantoři; 4-D Jaroslav Žák.

4-A1 Filozofie jazyka

Již jsme si ukázali, že svět jazyka je rozlehlý a mnohotvárný. O jeho uchopení usiluje řada vědních oborů. Seznamme se s nimi alespoň ve stručnosti.

Věda je soustavný, kritický a zobecňující proces lidského poznávání světa. Ačkoli některé výsledky vědeckého bádání mohou mít i obrazovou či matematickou podobu, rozhodující pro samotnou vědeckou práci i pro šíření vědeckých poznatků je jazyk.

Jednotlivé vědy se zabývají jednotlivými ucelenými oblastmi skutečnosti. Existuje jediná věda, která usiluje o celistvý výklad veškerého světa: **filozofie** (řec. *filosofía* / φιλοσοφία = *láska k moudrosti*). Zpravidla každá věda se dělí na **disciplíny** (odvětví). Svě disciplíny má také filozofie: patří mezi ně i filozofie jazyka.

Filozofie jazyka si klade např. **otázky**:

a) **Můžeme vůbec jazykem popsat svět?** Kde bereme jistotu, že jazykový projev opravdu vystihuje skutečnost, která existuje?

b) Jaký je **vztah mezi myšlením a jazykem?**

c) Nakolik **můžeme poznávat svět rozbořem jazyka?**

d) Jak **souvisí jazyk s člověkem** jako s jedinečnou osobností i jako s příslušníkem lidského rodu?

Uved' me příklady obtíží s jazykovým popisem světa. V jazyce snadno najdeme slova pro vystižení tří prostorových rozměrů našeho světa i objektů v něm. *Pole může být široké, strom vysoký, studna hluboká; člověk kráčí, náklad je přemísťován.* Ale nemáme (v češtině ani v jiném jazyce) žádný zvláštní výraz pro proměny času. Musíme si vždy pomáhat obrazným vyjádřením právě ze světa tří prostorových rozměrů: *prázdniny uplynuly* (jako voda uplynula), *zima se blíží* (jako vlak se blíží), *Vánoce jsou za dveřmi* (jako návštěvník je za dveřmi). To ovšem znamená, že vyjadřování času a jeho role ve světě může být vždy jen přibližné a otevřené řadě různých výkladů.

Ještě složitější situace nastane, když budeme chtít popsat zážitky způsobené změnami lidského vědomí např. v náboženském životě (modlitbu, meditaci, kontemplaci): ani zde žádné specifické jazykové prostředky nenalezneme a musíme si opět vypomoci přibližnými výrazy z předmětného světa. Například prvotním popudem k tomu, že lidé umístili své *bohy* (tedy zdroje veškerého a různorodého *bohatství*) na vrcholky hor (náboženství starověkých Řeků) nebo dokonce na nebesa (křesťanství), bylo zdůraznění skutečnosti, že bůh převyšuje člověka svou mocí, jako když v zápase stojí silnější nad poraženým. Sřetnou-li se však v náboženském životě obrazná pojmenování pocházející z odlišných kulturních prostředí, může dojít i k dramatickým společenským konfliktům.

4-A2 Jazyková (lingvistická) antropologie

Mladý vědní obor **jazyková (lingvistická) antropologie** využívá jazyk k souhrnnému poznání podstaty člověka, jeho vývoje a jeho místa ve světě. **Příklad:** Velkou pozornost věnovala lingvistická antropologie jazykovým příčinám rozpadu jihoasijské země Indie na dva státy, Indii a Pákistán, v r. 1947.

4-A3 Jazykověda a její disciplíny

Základní vědou o jazyce je ovšem **jazykověda (lingvistika)**. Dělíme ji na **řadu disciplín**, v závislosti na předmětu zkoumání:

A. Podle jazyků: bohemistika, anglistika, germanistika, rusistika, romanistika, hispanistika, orientalistika, sinologie aj.;

B. Podle složek jazyka, jimiž jsou:

1. Zvuková a grafická stránka jazyka: Zvukovou stránku zkoumají **fonetika** a **fonologie**. Soubor zásad správné výslovnosti se nazývá **ortoepie**. Soubor pravidel pro zápis mluveného jazyka se označuje jako **pravopis (ortografie)**;

2. Slovní zásoba: zkoumají ji:

a) lexikologie: zabývá se jazykovým systémem (souborem slov a lexémů);

b) slovtvorba (derivologie): zabývá se otázkami spojenými s tvořením nových slov;

c) sémantika: zabývá se významem slov i vzhledem k jejich funkci ve větě;

d) etymologie: zabývá se původem slov;

e) lexikografie: zabývá se sestavováním slovníků (knižních příruček poučujících o souboru abecedně řazených slov);

f) onomastika: zabývá se vlastními jmény;

g) dialektologie: zabývá se nářečími (územně vymezenými útvary národního jazyka);

3. Gramatika (mluvnice): stavba jazyka, projevuje se v souboru pravidel, podle nichž vznikají tvary slov, slovní spojení i větné celky. Gramatiku zkoumají:

a) Morfologie (tvarosloví): nauka o druzích i tvarech slov;

b) Syntax (skladba): o větných celcích;

4. Nauka o textu a stylistika (nauka o jazykovém slohu).

Uvedli jsme nejvýznamnější jazykovědné disciplíny, ale jejich výčet není úplný.

4-A4 Hraniční obory jazykovědy

V moderním propojeném světě roste význam i obliba **hraničních oborů** lidské činnosti a týká se to také vědy. Hraniční obory jsou někdy chápány jako disciplíny příslušných věd, jindy jako vědy samostatné.

Z oborů na hranici jazykovědy a jiných věd můžeme uvést alespoň tři:

1. Sociolingvistika: o vzájemných vztazích mezi jazykem a společností. **Příklad:** zkoumání bilingvismu (schopnosti užívat dva či více jazyků v životě jednotlivce i národů);

2. Psycholingvistika: o psychických mechanismech (duševních pochodech), které umožňují tvořit promluvy a rozumět jim. **Příklad:** velká pozornost se věnuje tomu, jak se záměr mluvčího sdělit konkrétní informaci proměňuje v artikulaci výpovědi; k tomuto účelu se např. analyzují (rozebírají) chyby (přefeknutí) či pauzy v řeči;

3. Matematická lingvistika: o popisu jazyka matematickými metodami. **Příklad:** výsledkem bádání v oboru může být frekvenční slovník, který je sestavován na základě statistických postupů a u jednotlivých slov je uvedena četnost jejich užití.

4-B

Navzdory tomu, že jazykověda ve škole se může zdát suchopárná, vždy se našli autoři knih nebo filmů, kteří se snažili vyličít studentské zápolení s jazykem jako zdroj veselých situací. Český spisovatel a gymnasiální profesor Jaroslav Žák úspěšně pronikl do obou těchto oborů.

Jaroslav Žák (1906 – 1960): Študáci a kantoři (1937)

Filologie klasická a moderní čili překlad, výklad a gramatika

Začněme s gramatikou, jež je nejobávanější zbraní sveřepých kantořinů v potírání študáků. Není dosti jasno, proč se gramatika jmenuje mluvnicí, neboť sestává z tvarů a vazeb, jimiž nikdo nemluví. Vezměte například takové souvětí podmínkové ireálné v minulosti. Poněvadž vůbec nevíte, co to je, ačkoli jste jinak člověk vzdělaný a sčtělý, posloužíme vám ukázkou. Vy si, dejme tomu, povzdychnete: „Já mít prachy, jedu do Prahy.“ Přeloženo do jazyka gramatického, zní tato větička takto: „Kdybych byl býval měl peníze, byl bych býval jel do Prahy.“ Ještě krásnější je to v němčině: „Wenn du dich einmal gebückt hättest, hättest du dich nicht so vielmals bücken müssen.“ Ve franštině nebo latině si to ani nepřejte vědět.

„Převeďte to do pasiva,“ velí pan profesor jakoby nic. A teď se strefujte do správného konjunktivu plusquamperfecti passivi. Toto vzpomenuté plusquamperfektum čili plusqueparfait neboli Vorvergangenheit je hlavní triumf profesorského kovboje, rajtujícího na gramatice, a bylo zajisté vymyšleno a zdokonalováno celými generacemi rafinovaných bakalářů a učitelů, až nabylo dnešní nestvůrné podoby. Co válečný obrněnec pro moderního vojevůdce, to plusquamperfektum pro sveřepého profáka. Nejdále v tom směru pokročili franštináři (prodchnuti vynalézavým duchem vzdělaného Západu) a sestrojili kromě plusqueparfait ještě nestvůrnější passé antérieur, na čemž neměli dosti a kombinací všech dosud známých časů minulých dospěli k strašlivé obludě zvané passé surcomposé, jež je s to zahubiti i statného, normálně vyvinutého profesora pařížské Sorbonny.

Zkouší-li docent tvary, nastane študáckému kolektivu perná chvílka. Veškeré bojové metody zde selhávají a zbývá jedině instinkt, onen zmíněný šestý smysl čili „čuch“. Týraný objekt stojí obyčejně na stupínku a vrhá zoufalé pohledy na třídu čili „SOS“. Klasa je v horečné činnosti. Úlohy jsou pečlivě rozděleny, asi jako při obsluze námořního děla. Přední řady, které mají stupínek na dostřel, přejímají hbitě poselství vysílaná zadními matadory a obratně je přihrávají „tasenému“ študákovi. Vzadu působí současně několik odborníků, z nichž jeden je specialista na futurum čili čas budoucí, jiný na infinitivy, další ovládá koncovky jednotlivých pádů a pohotově skloňuje (pádí), jiný se opět vyzná v stupňování adjektiv. Zkoušený pravidelně asi třetinu tvarů uhodne, třetinu zachytí vycvičeným sluchem, jenž u mnohých študáků je vyvinut stejně dokonale jako u slavných indiánských stopařů, a přibližně třetinu „zboďá“. A tak bezvadnou souhrou celku podaří se zvítěziti nad obmyslným gramatikem, jenž posléze unaven a znechucen vyhodí žáka od tabule a napíše mu kýženou „stágru“ čili „dostáka“.

Přítom je klasa ovládána duchem ušlechtilého gentlemanství. Plave-li totiž u tabule neoblíbený „krkoun“, jenž sám odmítá napovídat, je mu poskytnuta obětavá pomoc stejně jako kterémukoli jinému řádnému členu třídy.

Jaroslav Žák, Študáci a kantoři. Z tajností žižkovského podsvětí, Praha 1989, s. 50 – 51.

Poznámky a vysvětlivky:

adjektivum – přídavné jméno; **bakalář** – nižší absolventská hodnost udělovaná na vysokých školách; **docent** – dříve označení pedagogů na gymnasiu, dnes jeden z titulů pro vysokoškolského učitele; **filologie** – někdejší označení jazykovědy; **ireálný** – vztahující se k neuskutečněné možnosti v minulosti; **konjunktiv** – slovesný způsob (mluvnický význam) v některých jazycích, např. v latině nebo němčině; **plusquamperfektum, plusqueparfait** [plükeparfe], **Vorvergangenheit** [forfrganhajt] – předminulý čas, v češtině jej nenajdeme; **matador** – druh španělského zápasníka s býky, jehož úkolem je raněné zvíře zabít; v přeneseném významu *význačná osoba, zkušený předák*; **passé antérieur** [pase anterjö], **passé surcomposé** [pase sürkompose] – druhy minulého času ve francouzštině; **pasivum** – trpný rod: jedna ze složek mluvnického významu slovesa; **Sorbonna** – pařížská univerzita, jedna z nejstarších a nejproslulejších vysokých škol na světě, její počátky sahají do 13. století; **sveřepý** – zaujatě nepřátelský; „**Wenn du dich einmal gebückt hättest, hättest du dich nicht so vielmals bücken müssen.**“ – „Kdyby ses byl býval jednou shýbl, nebyl by ses býval musel shýbat tolikrát.“

4-C Cvičení

1. Určete, z kterých jazykových disciplín pocházejí následující tvrzení. Řiďte se tříděním uvedeným v podkapitole 4-A3 Jazykověda a její disciplíny (někde přichází v úvahu více možností):

a) *Hnízdování* znamená, že v jednom slovníkovém hesle (odstavci) jsou sdružena slova stejného základu (např. *led, lední, ledový*).

b) Křestní jméno *Klára* pochází z latiny a znamená *jasná, světlá; slavná*.

c) Nejstarší souvislé písemné památky německého jazyka pocházejí z období let 750 – 1050 a jsou psány ve staré horní němčině (Althochdeutsch).

d) Předěl je způsob, jak ve výslovnosti vyjádřit hranici lexémů; má stejnou úlohu jako kterákoli hláska, a pokud se nachází mezi dvěma stejnými hláskami, je třeba je vyslovit zdvojeně, aby byla zachována srozumitelnost: [máš 'š'ěstí] znamená něco jiného než [má 'šš'estí].

e) Přísudky neoznačují jen změny stavů (*narodil se, porodila*), ale také stavy samotné (*je rozpačitý, pamatuje si*).

f) Přítomný čas slovesa může vyjadřovat i děj budoucí (*Příští týden mám dovolenou*).

g) Slovo *lívavec* je odvozeno od slovesa *lít* a původně znamená *moučník z litého těsta*.

h) Slovo *plaz* plní úlohu *nadřazené jednotky (hyperonyma)* vůči slovům *ještěrka, užovka, zmije*.

i) V souslovných vlastních jménech se píše velké počáteční písmeno v zásadě jen v prvním slově: *Tichý oceán, Národní divadlo, Liga mistrů*.

j) Věta *Jedno v noce šli dva kluci na rake* je ukázkou hanáckého nářečí, jímž se hovoří v oblasti kolem Olomouce i Brna.

k) Věty *Ve sklepě došlo k výbuchu; Včera bylo Mikuláše* jsou větami bezpodměťovými.

1) Vzor *moře* pro některá podstatná jména rodu středního má podtyp *bojiště*, který se liší ve 2. pádě množného čísla: *moří x bojišť*.

2. Uvedte, v čem spočívají nedostatky následujících vyjádření, a opravte je.

Byla jsem na křestu jejich nového cédéčka.

Čeští hráči, kteří překonali krizi ze začátku sezóny, nebudou chybět na mistrovství světa.

Díky noční vichřici je provoz na železniční trati do Volar zatím přerušen.

Dnes jsou jako součást české literatury pokládána i díla psaná zdejšími autory v latině a němčině.

Družstva osmi zúčastněných národů, nastupujících na plochu stadionu, pochodovala pod svými vlajkami.

Chlapci ráno, když vyšli z domu, byla jim zima.

Je opravdu obtížné mít od pondělí do pátku urputně se hádající sousedy.

Na okraji naší obce pozřeme autobusovou zastávku.

Náš zájmový klub se ustanovil před pěti lety.

Nevydojené krávy ohrožují choroby.

S oběmi dívkami si musíme co nejdřív promluvit.

Spoustě lidem to vůbec nedošlo.

Tak co říkáte tátově návrhu?

Téměř každého čtvrtého ze stovky obyvatel Ústeckého kraje trápila chřipka.

To je opět ta dívka, již jsem včera potkal.

Udržujte čistotu uvnitř i před budovou.

Úředník se díval na pod linku načmáraný podpis.

V letech 1943 – 1945 bojovali v Itálii také Britové s Kanadány.

V jedenáct hodin vám nabídneme aktuální reportáž Jany Pavlíčkové, která se ještě musí sestříhat.

Z kostela vycházeli ministranté a jiní křesťani.

4-D Některá zajímavá data

Jaroslav **Žák** (28. 11. 1906 Praha – 29. 8. 1960 Praha)

Český spisovatel, humorista.

Jeho **tvorba** byla **trvale ovlivněna** jeho původním povoláním **středoškolského profesora**: vyučoval latinu a francouzštinu, působil na školách v Praze i mimo ni (nejdéle na gymnasiu ve východočeské Jaroměři: 1936 – 1945). Podněty ke spisovatelské práci čerpal také ze sportovního a trampského prostředí.

Školu líčil jako prostor pro čestné zápolení studentů s učiteli. **Sport** pro něj představoval obrazné vyjádření lidského života zejména v moderní společnosti. **Tramingu** si Žák cenil jako studnice romantiky i jako příležitosti k mladickému protestu proti konzumní morálce vyšších společenských vrstev.

Žáka pojilo dlouholeté přátelství s malířem **Vlastimilem Radou** (1895 – 1962). Své první knihy také napsali společně: šlo o **trilogii** (trojdílný soubor) **parodií** na světovou dobrodružnou i českou klasickou literaturu (*parodie* = *posměšné napodobení*; *klasický* = *osvědčený a hodnotný*). Vrcholné popularity Žák dosáhl na konci 30. let, když podle jeho knih o studentech natočil režisér **Martin Frič** dvě úspěšné **filmové veselohry**.

Od r. 1945 pracoval v Československém státním filmu a jako **novinář**. Od počátku r. 1948 psal do deníku Svobodné slovo **satirický román** na pokračování *Ve stínu kaktusu* (*satira* = *posměšná*

kritika společnosti). Román si utahoval z československého vývoje 1918 – 1948; komunisté jeho otiskování poté, co se v únoru 1948 dostali k moci, zakázali a Žák se stal úředníkem ve zdravotnictví. V 50. letech publikoval jen zřídka, občas pod cizím jménem. Také psal další politické satiry, ovšem do šuplíku (bez naděje na jejich brzké publikování): vyšly až po několika desetiletích.

Některá díla:

Literární parodie (napsány s Vlastimilem Radou, který je také ilustroval) **Budulínek a Matlafousek čili Vzpouza na parníku „Primátor Dittrich“** (1930; Žák byl v autorské dvojici uveden pod pseudonymem Jerry Jack), **Dobrodružství šesti trampů aneb Nové pověsti české: Epopej z válek trampsko-padourských** (1933), **Z tajností žižkovského podsvětí: Gangsterská**

detektivka (1933). V r. 1959 vyšlo souborně jako **Bohatýrská trilogie**. V r. 1971 byla pod názvem *Dobrodružství šesti trampů* nahrána zvuková verze upravených, zdramatizovaných úryvků z prvních dvou dílů (čtou Jaroslav Štercl, Lubomír Lipský aj.).

Soubory causerii (*causerie* [kózí] = *vtipná úvaha, blízká fejetonu: liší se od něj vyšším citovým zaujetím a zřetelnějším autorským obracením se ke čtenáři*) **Študáci a kantoři: Přírodopisná studie** (1937; ilustrace Vlastimil Rada), **Cesta do hlubin študákovy duše** (1938; ilustrace Vlastimil Rada; zfilmováno 1939: režie Martin Frič, scénář Martin

Frič, Jaroslav Žák a Jan Kaplan; hrají Jindřich Plachta, Jaroslav Průcha, Miloš Nedbal, František Vnouček, Ladislav Pešek, František Filipovský, Rudolf Hrušínský aj.).

Divadelní hra (navazuje na *Študáky a kantory*) **Škola základ života** (tiskem poprvé asi 1937, premiéra 1937): zfilmováno 1938 (režie Martin Frič; hrají Theodor Pištěk, Ladislav Boháč, Jaroslav Marvan, Václav Trégl, Ladislav Pešek, František Filipovský, Zdeňka Baldová aj.).

Satirické romány **Ve stínu kaktusu: tropická romance o vítězství hmoty nad duchem** (začalo vycházet r. 1948 na pokračování v novinách, z politických důvodů zakázáno, celé tiskem až 1990), **Konec starých časů: Romance v Dur o lidech a zvířatech** (napsáno v 50. letech, tiskem až 1991; ilustrace Zdeněk Winter-Nepřakta), **Na úsvitě nové doby** (napsáno v 50. letech, tiskem 1993).

Román pro mládež **Dobrý borec Antonín: atletická rapsódie o zrození sportovce** (1959).

